

in Situ

Västsvensk Arkeologisk Tidskrift

2000-2001

in Situ

Västsvensk Arkeologisk Tidskrift

2000-2001

in Situ

Västsvensk Arkeologisk Tidskrift

© Göteborgs universitet 2002

ISSN 1403-4964

Skriften är producerad vid
Institutionen för arkeologi
Göteborgs universitet
Box 200
405 30 Göteborg

Ansvarig utgivare
Kristian Kristiansen

Redaktion
Tore Artelius
Eva Englund
Kristian Kristiansen
Per Persson

Grafisk formgivning
Lena Troedson,
Riksantikvarieämbetet UV Väst

Layout
Eva Englund,
Institutionen för arkeologi, Göteborgs universitet

Montering
Per Persson,
Institutionen för arkeologi, Göteborgs universitet

Framsida
Detalj av glaspärla från Röstorp
Akvarell av Andreas Åhman
ANL, Institutionen för arkeologi, Göteborgs universitet

Engelsk språkgranskning
Karl-Göran Sjögren

Tryck
Livréna Grafiska AB, Kungälv

Innehåll

Senneolittiske hellekister i Syd-Norge <i>Einar Østmo</i>	5
Neolitisering i Västvärmland <i>Curry Heimann</i>	27
Handen bakom huggningen <i>Lasse Bengtsson</i>	57
Langfærder og helleristninger <i>Kristian Kristiansen</i>	67
Hällristningar under vatten? <i>Sten Ekman</i>	81
En nyupptäckt halländsk centralplats <i>Påvel Nicklasson</i>	97
Skogsbonden i romersk etnografi <i>Eva Weiler</i>	109
Skogen som kulturmiljö och arbetsplats <i>Eva Myrdal-Runebjer</i>	123
Att se med andra ögon <i>Marianne Lönn</i>	135
Kinesiskt porslin, ostindiehandel och arkeologi i Göteborg <i>Göte Nilsson Schönborg</i>	147
Att gräva efter Europas skugga <i>Per Stenborg</i>	157

Langfærder og helleristninger

Kristian Kristiansen, Institutionen för arkeologi, Göteborgs universitet

Abstract

"Rock art ships and long distance sea travels in Scandinavia":

Long distance travels can be documented through the appearance of "foreign" ships on local rock art panels. Traveling chiefs were in this way documenting their visits, sometimes along with other foreign motifs. This interpretation is based upon the observation that regional styles in ship carvings were common, and thus allows for a documentation of their appearance outside their territory. Furthermore, there is correspondence between person and carving in rock art, as it is immovable. The period 1700-1400 BC was a time of maritime adventures, documented in rock art, leading to the formation of a Nordic Bronze Age from 1500 BC, based upon highly developed and frequent interactions throughout Scandinavia, much of it sea based.

"Men om nogen dødelig mand kan måle sig med mig i rigdom, anser jeg for tvivlsomt, for det tog mig syv år og ikke så lidt møje og besvær at samle de skatte jeg ejer og bringe dem hjem i mine skibe. Mine rejser bragte mig til Cypern, Fønikien, og til Ægypten. Etiopere, Sidoner og Erember, jeg besøgte dem alle; ja, selv til Libyen kom jeg." (Menelaos til Telemakos i Homers Odysseen, vers 80-85).

Helleristerens signatur

Rejsen var bronzealderens livsform, den var vejen til status og berømmelse, den var forudsætningen for tilførslen af metal. Skibet er havets transportmiddel, og har derfor naturligt nok været omgærdet af ritualer for at sikre en lykkelig rejse. Derfor indtager skibet en overordnet symbolsk rolle i bronzealderens forestillingsverden, som det for nylig er påvist af Tore Artelius (1996 og 1998) og Flemming Kaul (1998). Derfor havde høvdingesymbolet, ragekniven, form som et skib under hele bronzealderen, derfor bar kvinden i yngre bronzealder et halssmykke med skibe som en symbolsk beskyttelse, derfor sejlede solen på et skib, og derfor fandt vigtige ritualer sted på skibe. Skibet

forbandt adskilte verdener, det overskred grænsen mellem det fremmede og det hjemlige på alle niveauer - fra rejsen efter berømmelse til den sidste dødsrejse.

Men at eje og udruste skib var kun muligt for den høvding der kunne skaffe sig krigere og arbejdskraft, kunne udruste skibet med mad, varer og roere. Og hvor gik så rejsen hen? For at besvare det spørgsmål har forskningen traditionelt studeret bronzerne - deres oprindelse og spredning - for på denne måde at kortlægge forbindelseslinierne mellem bronzealderens samfund. Ens genstande fremstillet i samme værksted viser, at der fandtes en ganske langtrækkende kommunikation, selv af mindre genstande (Kaul 1998:fig.85; Kristiansen 1998:87f.), mens prestigevarer kunne rejse fra centraleuropa til Norden. Problemet med bronzerne er - hvem rejste - mennesker eller genstande? Studier af begravelser hvor mænd eller kvinder er begravet med deres personlige udrustning af smykker eller våben har dog kunnet vise, at man opretholdt direkte forbindelser - politiske alliancer - mellem høvdinge som befandt sig 100-200 km borte (Jockenhövel 1991). Nogle gange antyder våben og personlige genstande, at man kunne rejse over endnu længere afstande (Kristiansen og Larsson ms).

Helleristningerne rummer imidlertid en skjult information om rejserne og deres længde. Ristningerne er som bronzerne fremstillet af håndværkere og kunstnere som naturligvis fulgte tidens stil, men desuden ofte havde sin eget personlige udtryk. Variationerne i fremstillingen af helleristninger (og deres forbilleder) har ligesom bronzerne visse regionale eller lokale særpræg, nogle gange kan endog en kunstners hånd identificeres (Bengtsson i dette nummer). Og helleristningerne flytter sig ikke, der er identitet mellem stedet og ristingen. Kunstneren fandtes på plads, han var der. Finder man en fremmed ristning blandt de lokale ristninger, så kan man være nogenlunde sikker på, at enten var risteren en besøgende, eller også var det en lokal person som havde besøgt og tilbragt tid i det fremmede hvor han havde lært sig en anden stil.

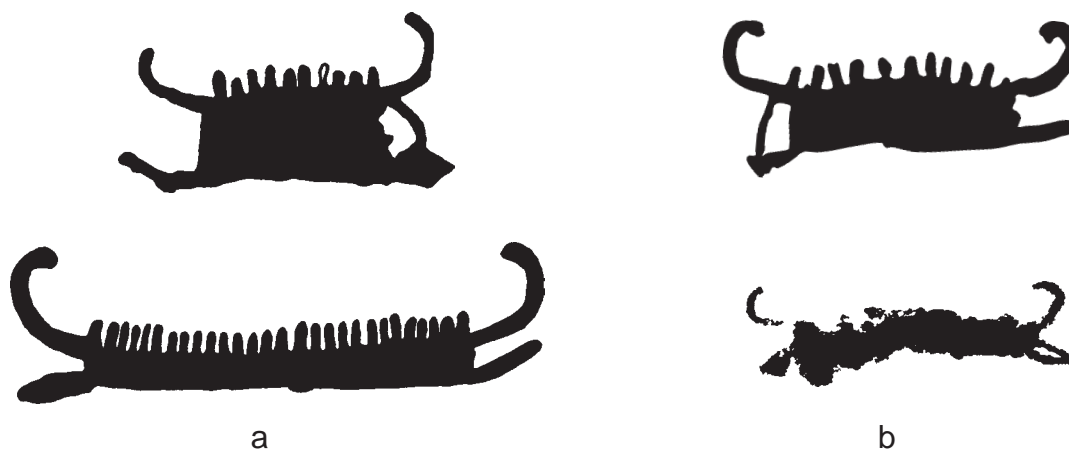
Det er naturligvis vanskeligt for os idag at vide i hvor høj grad helleristningernes fremstillinger og forenklinger fulgte egne kunstneriske traditioner, og i hvilket omfang de gengav traditioner i f.eks. skibsbygning. Da vi genfinder den samme kronologiske udvikling af specielt stævnpartiet på bronzer i Sydsandinavien og på helleristningerne må dette afspejle skibets virkelige udvikling (Kaul 1998:ch.6). Grundkonstruktionen har dog utvivlsomt været stort set uforandret under hele bronzealderen - det er Hjortspringbådens konstruktion som har en meget lang kontinuitet bagud i tid, sådan som det fremgår af bl.a. Sagaholmgravens skibsristninger (Goldhahn 1999). Men det fremgår også af enkelte tidlige ristninger gengivet med plankekonstruktion (Högberg 1988: Tanum 22.2, fig. 76). De regionale og lokale variationer må ligeledes tilskrives virkelige variationer i skibsbygningstradition, hvorimod helleristerens fremstilling af disse kronologiske og geografiske variationer kan variere fra plads til plads - fuldt udhugget skrog versus åbent konturhugget skrog, vertikal spantemarkering versus horisontal plankemarkering. Her bliver der plads til den individuelle risters signatur, ligesom i dimensionering og huggeteknik.

Tesen er således at det ved et nærmere studium bør være muligt at identificere besøgende høvdinge fra fjerne bygder som ristede deres signatur i klippens gæstebog i deres egen lokale stil, eller efterlignede det de havde set i det fremmede når de kom hjem. Kan man identificere sti-

lens oprindelse, har man kortlagt rejsens længde. Det mest berømte, og vanskelige eksempel, er naturligvis Kivik. Men lad mig begynde med et par enklere eksempler, og først senere vende tilbage til Kivik.

Rejsens mål

Blandt Bohusläns mange ristninger findes der en gruppe fra ældre bronzealder periode 1-2, indristet i et stort felt i Torsbo (Fredsjö, Nordbladh og Rosvall 1981: pl. 172-189). Her finder man en lille gruppe skibe med et eget særpræg - skibet er kort og kompakt, og rælingen er høj. Det er tydeligvis en lokal, variant af Rørbysværdets almene skibstype fra periode 1-2. Men det findes sammen med en lavere, lidt længere variant. Forskellen er så konsistent, at vi må regne med at de repræsenterer to skibstyper med lidt forskellig anvendelse. Begge er fuldudhugget. Et af skibene har en speciel detalje - en styråre som går skråt ned mod kølen (Kaul 1998:fig. 46). Den nærmeste parallel til præcist dette skib finder vi i Nordjylland, nærmere bestemt på en gravsten fra Truehøjgård i Himmerland (Glob 1969:fig. 18a-f). Her fandtes ingen lokal helleristningstradition, kun én forklaring er mulig - høvdingen fra Torsbo i Bohuslän ristede her sin signatur for at markere sit besøg. Alternativt, at stenen blev ristet under et besøg i Torsbo og bragt med tilbage, for siden at blive gravlagt med den vidtberøjste høvding (den er ganske lille 27 x 17 cm). Og han ristede både den høje korte variant og den lange, som hjemme i Torsbo. Begge skibe deltog altså i rejsen (Figur 1). Vi ved fra yngre bronzealder at der fandtes direkte forbindelser over Kattegat mellem Bohuslän og Himmerland/Thy. En kvinde bar med sig sine smykker under periode 5 til Bohuslän fra Himmerland, og en mandlig høvding fra Thy blev gravlagt i Bohuslän - hans ragekniv er én blandt en serie lokalt fremstillede rageknive fra periode 4-5 (Kristiansen 1998:87 ff.). Nu er Truehøjgård yderligere interessant ved, at det er en af de få sluttede kontekster, hvor flere centrale ristningsmotiver optræder sammen i forbindelse med en begravelse. Udover de parvise skibe finder vi den falliske høvding/guddom med markeret hoved som i Kivik, og på undersiden de fuldt udhuggede fodtegn med tærne markeret. Muligvis

Figur 1. Torsboristeren på rejse. Identiske ristninger fra Torsbo i Bohuslän (a) og Truehøjgård i Nordjylland (b), i typisk Sydvestscandinaviske stil. (a fra Fredsjö, Nordbladh og Rosvall 1981, b rentegnet efter Glob 1969). Forskellige skalaer.

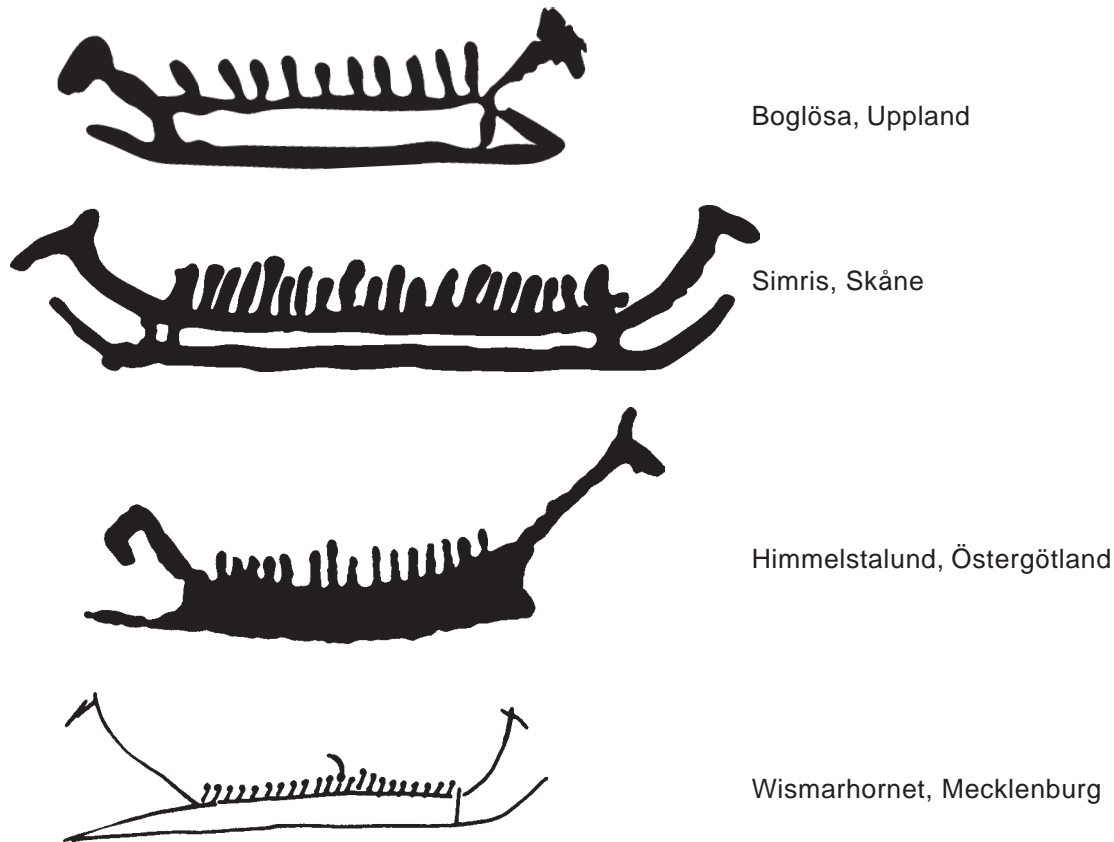
Figure 1. The journey of the Torsbo carver. Identical carvings from Torsbo in Bohuslän (a) and Truehøjgård i Nordjylland (b), both in typical SW Scandinavian style. Various scales.

et Bohuslänsk træk? Den spanske forsker Marco Garcia Quintela har i flere arbejder om indoeuropæisk mytologi og ristninger påvist, at fodsålerne var led i initieringen af en ny konge/høvding, som skulle betrede de udhuggede fodsåler som led i kroningsritualet (Garcia 1999). Truehøjgård viser os således de tre centrale symboler for at opnå høvdingestatus og muligvis guddommelig status – rejsen, frugtbarheden/manddomen og det guddommelige symbol på opnåelsen af høvdingestatus-fodsålerne. Derfor blev stenen begravet sammen med høvdingen, som et vidnesbyrd over hans status og fortjenester.

Langfærder med skib mellem Limfjorden og Bohuslän hørte således til dagens orden for en høvding. Og vi får hermed en antydning af en af skibssristningernes betydninger - man ristede skib når man drog ud på langfærd, eller når man nåede frem. Og når man kom hjem med nye fremmede varer blev de nogle gange ristet også. Klippen var høvdingens udstilling af sine bedrifter, men også det sted man udførte ritualer for at sikre en lykkelig færd. Og i døden blev skibet for nogle både symbolet på færdens til dødsriget og et symbol på langfærdernes høvdinge (Artelius 1996)

Men hvem besøgte Bohuslän? På en ristning fra Kville finder vi et skib hvor skroget er udfyldt med cirkel- eller spiraludsmykning (Fredsjö, Nordbladh og Rosvall 1981:

nr. 60 og 56). Dette er ganske unikt i Bohuslän, men er karakteristisk for en gruppe skibe i Östergötland, mest berømt er skibet fra Ekenberg (Selling 1989:160 ff). På samme ristning i Kville finder vi også den eneste ristning af fuldgrebsværd og økser i Bohuslän, igen motiver fra Östergötland. Parallellen mellem denne ristning og de tilsvarende fra Östergötland er meget påfaldende, og kan kun forklare med en besøgende høvding, eller en hjemvendt høvding fra et langvarigt besøg i Östergötland med nyt skib og prestigevarer, som måske havde set ristningen fra Ekenberg. Men høvdinge fra Bohuslän rejste også sydpå og, via besøg i Simris og Kivik, videre til Östergötland, hvor vi finder et par bohuslänske skibstyper helt oppe i Uppland (Coles 2000:Plate 76 og 79). Ellers finder vi naturligt nok tidlige skibssristninger af Östergötlandsk type i Uppland, med de typiske skråt rejste, rette stævne med dyrehoved, f.eks. i Boglöse (Coles 2000:Plate 84, 101 og 142). Denne skibstype er iøvrigt nært beslægtet med Wismarhornets skibsfigurer, og tilhører således periode 1-2 (Kristiansen manus) (Figur 2). Det er på Boglöseristningen at vi også finder andre motiver der peget sydpå til Kivik, nemlig en tredimensionalt ristet stridsvognscene (Coles 2000, :Plate 78-79), sammen med et typisk sydskandinavisk Rørbyskib og et skib med Östergötlandsk stævn, alt fra periode 1-2. Også de trekantede afslutninger

Figur 2. Östersø skibsristninger fra ældre bronzealder (periode 1/2). (Uppland rentegnet efter Coles 1999, Simris rentegnet efter Althin 1945, Östergötland rentegnet efter Nordén 1923, Wismarhornet efter Malmer 1981.). Forskellige skalaer.

Figure 2. Ship-carvings from the Baltic area, dated to the Early Bronze Age (period 1/2). Various scales.

(antagelig roret) er et Östergötlandsk træk, som vi genfinder på et par af skibene i Torsbo (Fredsjö, Nordbladh og Rosvall 1981: planche 181) og på et enkelt skib på Åmøy på Jæren (Fett og Fett 1944:pl.16). Bronzealderens maritime høvdinge rejste langt og lærte af hinanden .

Bohuslänske høvdinge sejlede også videre nordpå til Sydnorge og Jæren under den tidlige bronzealder. Her finder vi en særlig lokal skibstype (Åmøy og Nagtype) med lodret rejste stævne og med bordplanker vandret indristet (et plankebygget skib)(Figur 3a), en skibstype vi finder hele vejen op langs den norske kyst, men da oftest med lodrette spanter (Mandt 1991, bind 2: fig.12.42 og bind 1: fig. 8.18; Sognes 1998:Plate VI-VII,Røkke og Plate XIV-XV, Auran). Men på de samme felter på Nag og Åmøy

optræder også nye sydsandinaviske skibe af Rørbytype, præcis i samme udformning som i Bohuslän (Fet og Fett 1941: planche 3 og 17-19)(Figur 3b). Det karakteristiske afsluttende kølror overtog man på nogle af de lokale skibsristninger, så samtidigheden hersker der ingen tvivl om. Og et enkelt skib af Rørbytype blev ristet med bordplanker som den lokale tradition foreskrev (Figur 3b). Sådanne fremmede skibe af sydvestnorsk tradition optræder også enkeltvist i Bohuslän, f.eks. i ovennævnte Torsbo (Fredsjö, Nordbladh og Rosvall 1981: planche 184)(Figur 3a), i Tanum, hvor også Rørbyskibet med bordplanker er med (Högberg 1988:fig.71, 76 og 78-79) – et vidnesbyrd om besøg af sydnorske høvdinge, der ristede deres signatur i klippens gæstebog (Figur 3b). Til Öster-

götland nåede de også, for her finder vi et par fremmede ristninger af Jærentype med vandrette bordplanker på Ekenberg (Norden 1923:Tafel 38).

Da de maritime høvdinge på Jæren havde lært sig at bygge og riste skib i sydsandinavisk stil, sejlede de videre nordpå og spredte de nye kundskaber om skibsbyggerkunst og metallurgi. Snart efter rister de deres signaturer over jægerfolkets gamle ristninger i Bardal i Midtnorge – tre store skib af Rørbytype med mange mandskabsstreger (Sognnes 1999:118), som imidlertid meget vel kan være af Bohusläns type som i Hegne (Figur 3b). Man fortsætter også her med at bygge de traditionelle fangstbåde, men tilføjer stævnpartier med dyrehoveder, som i Røkke (Sognnes 1999:37).

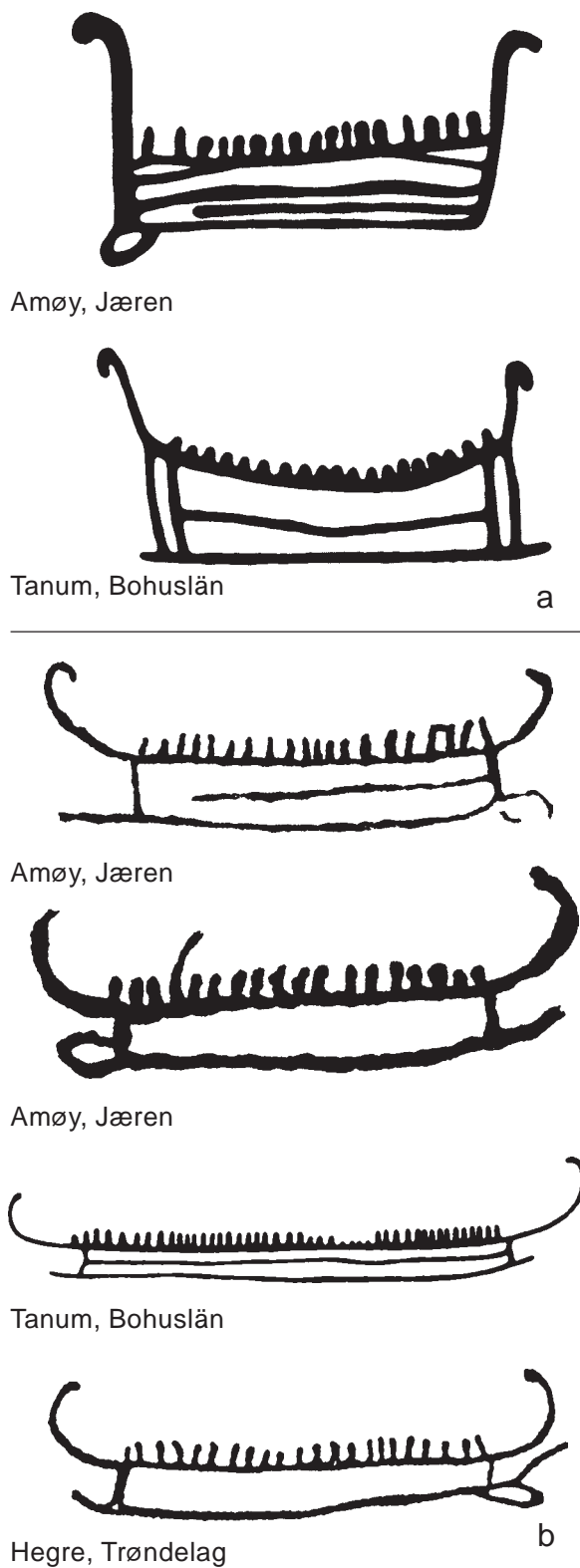
Men rejserne gik også sydpå over Østersøen til Oderens munding, hvorfra man sejlede videre sydpå og etablerede alliancer og handelskontakter med høvdinge i Centraleuropa. Udgangspunktet for disse langfærder var under den ældste bronzealder Simris og Kivik (Kristiansen manus).

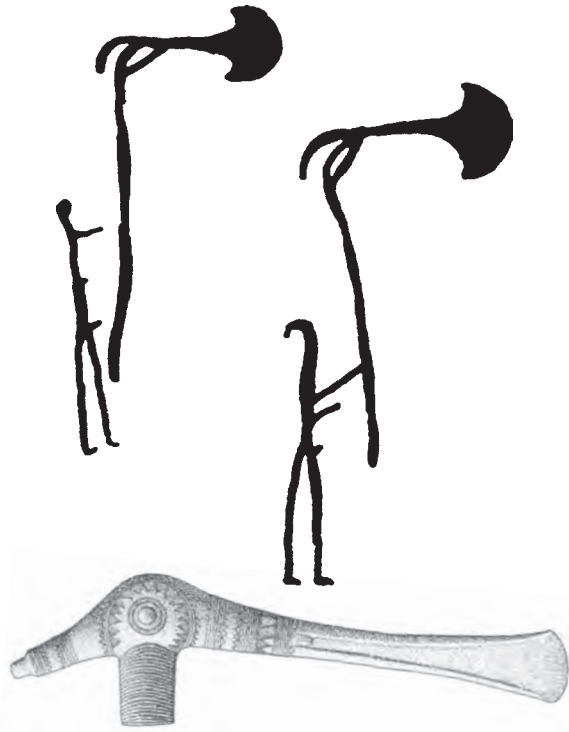
Kivik, Simris og de rejsende høvdinge

Under periode 1 (fra 1700-1500 f.Kr.), specielt dens senere del, etablerede høvdinge på Skånes syddøstkyst direkte forbindelser til høvdinge i Centraleuropa. Det blev indledningen til en omfattende udveksling af varer og viden, som skabte forudsætningen for den nordiske bronzealder. Simris, som ligger ca. 20 km syd for Kivik, var på den tid udgangspunkt for sådanne rejser. Vi ser resultatet på ristningerne – økserne, som tvillingehøvdingene bærer i deres procession, er importeret fra Østrig-Ungarn (Figur 4). Skibene er alle af periode 1 typen (Rørby), og på et af dem er de parvise importerede økser afbildet ovenpå skibet, som igen er udrustet med

Figur 3. Sydvestnorske skibstyper med vandrette bordplanker ristet i Bohuslän, og Bohuslänske skibstyper ristet i Sydvestnorge og Trøndelag (efter Fett og Fett 1945; Högberg 1988; Sognnes 1998). Forskellige skalaer.

Figure 3. Ship types from Southwestern Norway on carvings in Bohuslän, Sweden (a), and ship types from Bohuslän on carvings in Southwestern Norway (b). Various scales.

Figur 4. Parvise øksebærere og økser på Simrisristningen og deres forbilleder fra Østrig - Centraleuropa fra periode 1 (efter Althin 1945, Neugebauer 1988). Forskellige skalaer.

Figure 4. Pairs of axe carriers and axes on the Simris rock carving, and the period 1 axe prototype from Austria - Central Europe. Various scales.

tvillingmandskabsstreger (Figur 5). Det fortæller os at denne skibstype tilhørte tvillinghøvdingene, lykkeligt hjemkommet fra rejsen (Althin 1945: Tafel 11). Dette specielle træk, tvillingmandskabsstregerne, som også findes på Rørbyskibet selv, genfinder vi på enkelte skibe i Bohuslän, Östfold, Sagaholm (Figur 5). og det vidner om at områderne stod i direkte forbindelse med hinanden. Det er således en sydvestskandinavisk skibstype, mens man i Sydøstskandinavien lod stævnen pege fremad, som på Wismarskibene og i Östergötland.

Tvillingeøkseguderne introduceres således allerede i periode 1, og er forbundet med regelmæssige rejser til Centraleuropa, hvorfra man vendte hjem både med prestigevarer (bl.a. fuldgrebsværd og økser) og nye myter og fortællinger (Kristiansen 1999). Vi kan således rekonstruere en eller flere handelsruter fra Oder og videre

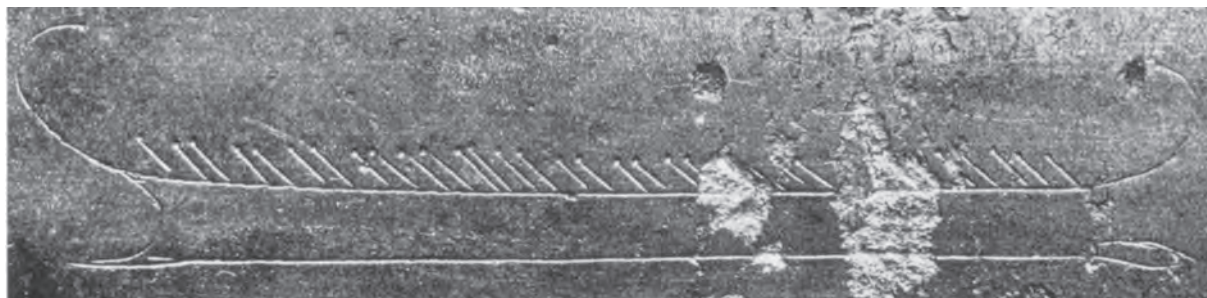
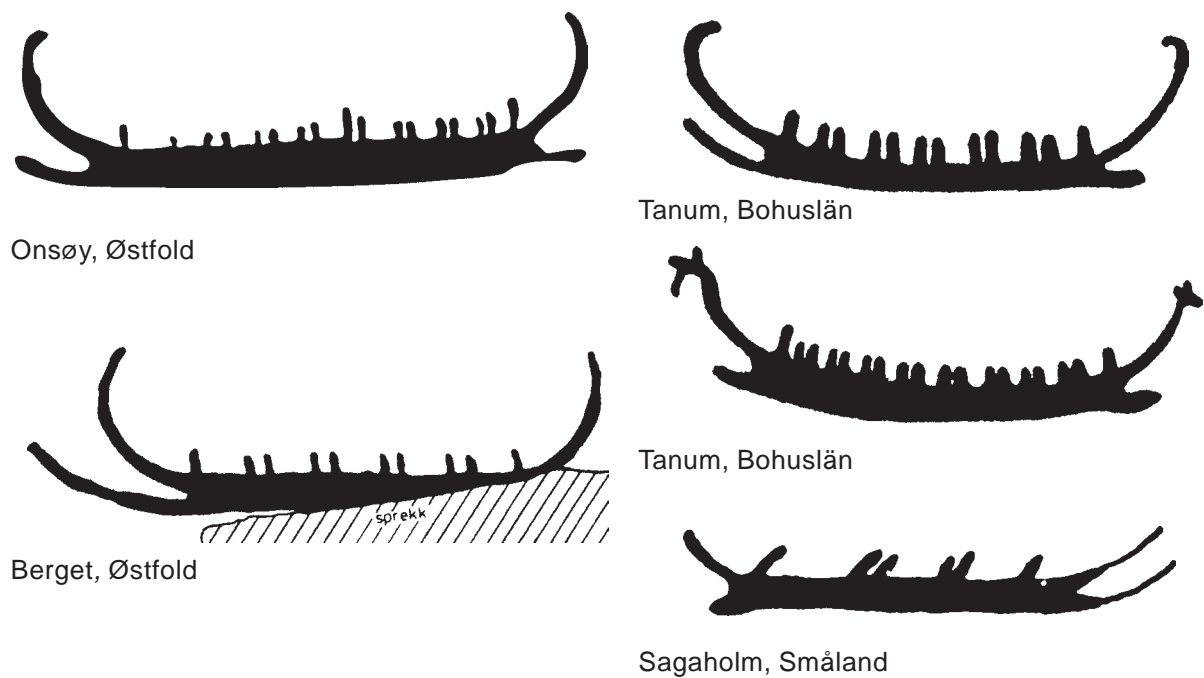
ned til Ungarn under denne tid. Personlige smykkegenstande, som ikke var handelsvarer, viser at ungarnske høvdinge rejste nordpå for at etablere forbindelser (Rittershofer 1983), mens nordiske høvdinge sejlede over Østersøen til Oderens munding og videre sydpå, som vi har set. Når dette havde stået på i et par eller tre generationer, havde man efterhånden tilegnet sig så megen ny viden, både om metalstøbning, om nye guder og nye måder at indrette samfundet på, at man til slut var klar til at sammenfatte alt det nye i en egen nordisk udformning, sådan som det skete efter 1500 f.kr. Og et af centrene for dette nye var de rejsende høvdinge fra Simris og Kivik.

Men hvorfor rejste man, og hvad rejste man efter. Hvad havde man at tilbyde i udbytte for metallet, som jo flød alt rigeligere nordpå, og var den materielle forudsætning for at nordiske bronzestøbere kunne udvikle sig til de dygtigste i Europa i løbet af nogle få generationer?

Bronzealderen var rejsernes store tid, og Odysseus er den arketypiske fortælling om rejsens betydning og dens farer. Den var forudsætningen for berømmelse og velstand, og flerårige rejser var almindelige, som vi hører Menelaos berette om for Telemakos i Odysseus:

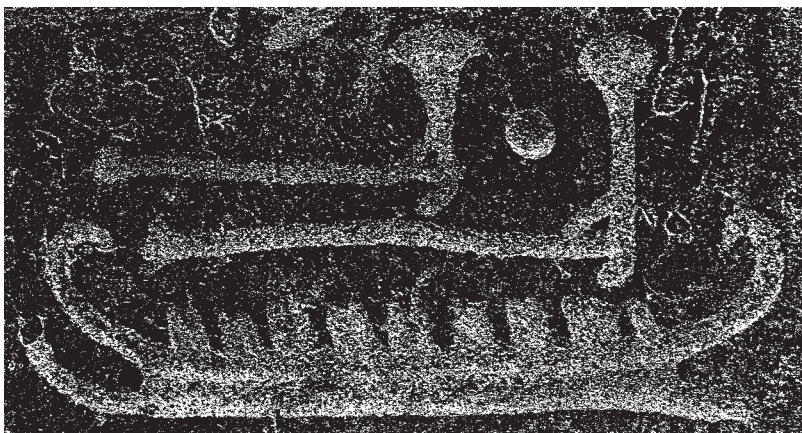
”Men om nogen dødelig mand kan måle sig med mig i rigdom, anser jeg for tvivlsomt, for det tog mig syv år og ikke så lidt møje og besvær at samle de skatte jeg ejer og bringe dem hjem i mine skibe. Mine rejser bragte mig til Cypern, Fønikien og til Ægypten. Etiopere, sidoner og erember, jeg besøgte dem alle; ja, selv til Libyen kom jeg” (Homers Odysseus: vers 80-85).

Det var dog ikke alene i bronzealderen man rejste, rejsen har i alle førststatslige samfund været vejen til ære og berømmelse for en høvding. Og det som kom fra det fremmede – prestigevarer, metalstøbere, krigere, etc. – havde altid en særlig magisk kraft og kunne sikre endnu mere velstand og prestige til den høvding som kunne bringe det til sit hus. Den amerikanske antropolog Mary Helms har i flere bøger udforsket og beskrevet rejserne og det fremmedes betydning for at etablere og opretholde lokal magt (Helms 1988, 1993 og 1998). Rejsen og krigen var de to akser hvorom de mandlige medlemmer af høvdinge-

Rørbysværdet, Sjælland

Simris, Skåne

Figur 5. Skibsristninger med tvillingmandskabsstreger fra Rørbysværdet, Tanum, Østfold og Sagaholm. Nederst Simris med parvise importerede økser afbildet ovenpå skibet (efter Althin 1946; Goldbahn 1999; Bengtsson, Högberg og Ohlsson 2000; Østmo 1990; Vogt 2000, Glob 1969). Forskellige skalaer.

Figure 5. Ship carvings with twin crew lines from the Rørbysværdet, Tanum, Ostfold, and the Sagaholm grave. At the bottom the Simris carving with two imported axes above the ship. Various scales.

slægternes liv drejede sig. Krigere drog ud med deres høvdinge og nogle tog tjeneste i det fremmede, andre vendte hjem igen og etablerede sig med den ære og prestige de bragte med sig efter at havde deltaget i en eventyrlig og fremgangsrig ekspedition. Den høvding som havde rejst ud, var jo kommet nærmere de forfædre som havde bragt de nye guder med sig for nogle generationer siden, og derfor var de også blevet mere hellige. En rejse i rum var også en rejse i tid, tilbage til oprindelsen, hvad enten den lå i Centraleuropa, i Kvik eller på Sjælland. Men rejsen gik ad kendte ruter, i hvert fald til at begynde med. Gennem giftermål havde man etableret alliancer med høvdingene på den anden siden af Østersøen, og videre ned langs Oder. Typiske distancer mellem sådanne allierede høvdingedynastier var 100-200 km (Kristiansen 1998:fig. 206 og 207). Via sådanne netværk af alliancer kunne høvdinge og deres krigere rejse mange hundrede kilometer i nogenlunde sikkerhed, hvad enten rejsen gik fra Trondheim til Jæren, fra Bohuslän til Östergötland eller fra Simris til Oderen og nogle gange videre sydpå, som vi skal se.

Rejsen havde også et materielt indhold. Den var forudsætningen for udvekslingen af varer man behøvene for at opretholde de nye høvdingeslægter – bronze gik nordud, mens rav gik sydpå. Nordens guld har man kaldt ravet (Jensen 2000), og der er ingen tvivl om dets værdi. Vi kan følge ravfundene under periode 1, fra Oder og videre ned gennem Ungarn, Rumænien til Mykene og Kreta. Og i Ungarn havde man yderligere varer som Minoerne og Mykernerne efterspurgte – veltrænede heste til de mange stridsvogne, samt guld (Penner 1998). Et net af velorganiserede transaktioner forbandt således Norden med Middelhavet (Larsson 1997 og 1999; Engedal 2002). Den nordiske høvding der som en Odysseus havde gjort hele rejsen til Middelhavet, set og forstået det nye og anderledes, var allerede en legende når han vendte hjem, specielt hvis han medbragte aldrig tidligere sete vidundere som stridsvogn, nye kundskaber om støbning, vogn – og skibsbygningskunst, måske vognbyggeren selv, samt fortællinger om fremmede byer og guder, som han ovenikøbet kunne tegne eller riste. En sådan mand var Kivikhøvdingen.

Billedheller og helleristninger - Kiviks historiske betydning

Derfor rejste man et enestående monument for ham da han døde. Men allerede inden havde han tegnet og ristede de motiver som siden kom på gravhellerne. De havde i årevis været genstand for besøgende høvdinges beundring, når de fra nær og fjern gæstede Kivikhøvdingen for at høre hans fortællinger og lære af hans tekniske færdigheder. For teknisk specialkundskab og høvdingestatus var intimt forbundne i bronzealderen, som i de fleste høvdingesamfund rundt om i verden. Derfor ser vi også forsøg på at efterligne motiverne fra Kivik over store dele af Sydskandinavien. Og billederne skabte en ny kunstart – billedristningerne i klippen. Men man anvendte sig først og fremmest af de passive symboler – hjul, skib, etc. – som lettest lod sig overføre. Billedfriserens scener oversteg hvad man kunne overføre på klippens hårde overflade – med nogle få undtagelser. Og da blev resultatet næsten altid ganske forrenklet.

Jeg skal ikke gå ind på en nærmere tolkning af billedhellerens kosmologi, men blot nøjes med at konstatere det som kan vides med en vis sikkerhed – nemlig, at hellerne viser os to sider af gravlæggelsen – den aktive og den passive. De viser os ritualerne med processioner, stridsvognskørsel, tyrekampe, musik (lurlblæserne), dans, og muligvis ofringer (altersscenen). De øvrige heller viser os høvdingens vigtigste ejendele i symbolsk, opsplittet eller arrangeret form. De parvise kultøksler opstillet som i det minoiske Kreta, f.eks. ved begravelsen på Hagia Triada frisen (Winther 2002:fig.9.7), hans parvise skibe, de parvise hjul til to stridsvogne, og de tilhørende parvise heste. Er dette en symbolsk ofring gennem afbildning?

Den parvise opstilling har sin modsvarighed i gudeverdenen (tvillingguder) og i den polistiske organisation af samfundet i form af tvillingehøvdinge, som repræsenterede guderne (Kristiansen 1999). Helligernes billedsprog viser os således, at man nu har optaget og skabt en ny religiøs og politisk samfundsorden centreret omkring et nyt krigeraristokrati med tvillingehøvdinge og guder med oprindelse på Kreta og det ægiske område. Bare

i Kivik finder vi den minoisk/mykenske ikonografi direkte repræsenteret, som udtryk for personlige forbindelser og rejser. Men indflydelserne i den materiale kultur var mange, lige fra drikkekar, stridsvogne og våben til afbildninger af helleristningsskibet på med skrå mandskabstreger og et lille hoved i toppen. Inspirationen finder man muligvis på malede skibsfremstillinger på keramik fra Ægina, som produceredes og eksporteredes til hele det ægæiske område under perioden der modsvarer Nordens periode 1 (Figur 6).

Fra Östergötland til Bohuslän og Jæren finder vi indhuggede vidnesbyrd om at høvdinge herfra gæstede den berømte høvding i Kivik og forsøgte at efterligne dele af hellernes magiske billedverden. Som jeg netop har demonstreret så viser skibsristningernes lokale særpræg, at høvdinge fra disse områder – de maritime høvdingedømmer i Sydsandinavien - stod i regelmæssig kontakt med hinanden. Eksemplerne kan naturligvis udvides til også at omfatte andre motiver, bl.a. med udspring i Kivik. På en ristning i Boglöse, Uppland, finder vi en stridsvognfremstilling og et skib i typisk sydvestsvensk periode 1 stil, og et lignende karakterisk totalhugget periode 1 skib af sydvestsvensk type findes tæt ved det langt senere Brandskogskib. Gæster fra Simris eller muligvis Bohuslän har her ristet deres signatur i klippen. Også i Kville besøgte man Kivik og Simris, for her finder vi stridsvognscener, men først og fremmest den typiske parvise afbildning af de fireegede stridsvognhjul fra Kivik, f.eks. på Solbräcke (Fredsjö. Nordbladh og Roswall 1981: nr. 43-44). De findes flere andre steder bl.a. på Ven, men også den specielle ungarnske hjultype med en ekstra ring fra Wismarhornet

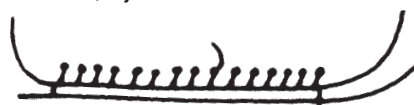
Figur 6. Periode 1/2 skibtegninger fra Middelhavet til Norden. Stiliseret skibsgengivelse på lerkar fra den lille ø Aegina, som under bronzealderens periode 1 producerede keramik til hele det ægæiske område. Skibstypen er minoisk og genfindes i naturalistisk form på Thera freskoerne (Marinatos 1988:Fig.35). Bemærk den indrullede stævn med dyrehoved, som også findes på flere af de nordiske skibsristninger fra samme tid (b), og så naturligvis de skråstillede mandskabstreger med prikshoved, som vi ligeledes genfinder på de samtidige nordiske fremstillinger på bronzer og helleristninger, her i udvalgt (a). (efter Lindblom 2000; Østmo 1990; Bengtsson, Högberg og Ohlsson 2000, Malmer 1981 og Kaul 1998). Forskellige skalaer.

Lerkar fra Aegina, Grækenland

Rørbysværdet, Sjælland

Wismarhornet, Mecklenburg

Leonardsberg, Östergötland

a

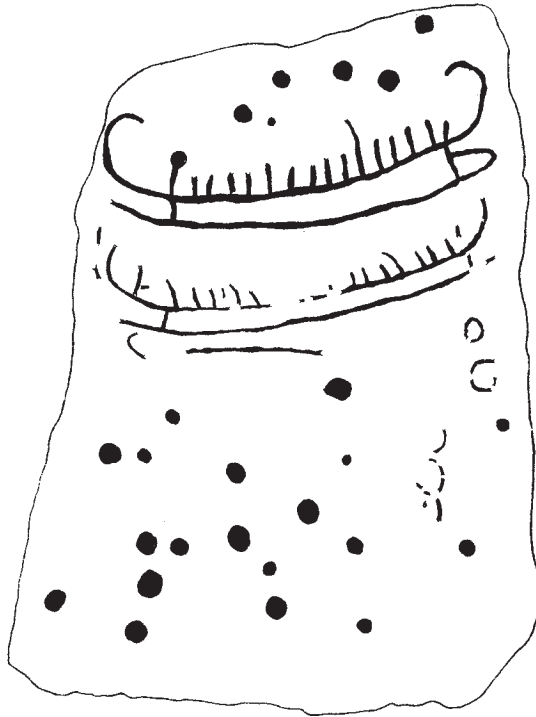
Tanum, Bohuslän

Berget, Østfold

b

Figure 6. Ship-drawings dated to the Bronze Age Period 1/2, from the Aegean to the Nordic Countries. At the top a ship on a ceramic vessel from the Aegean, showing the Minoan type of ship. Notice the stern with an animalhead turned towards the ship, just as on many rock carvings in the Nordic countries (b). Notice also the crew lines with the rounded heads as also found on contemporary ship drawings on bronzes and on rock carvings in the Nordic countries (a). Various scales.

Haga, Jæren

Järrestad, Skåne

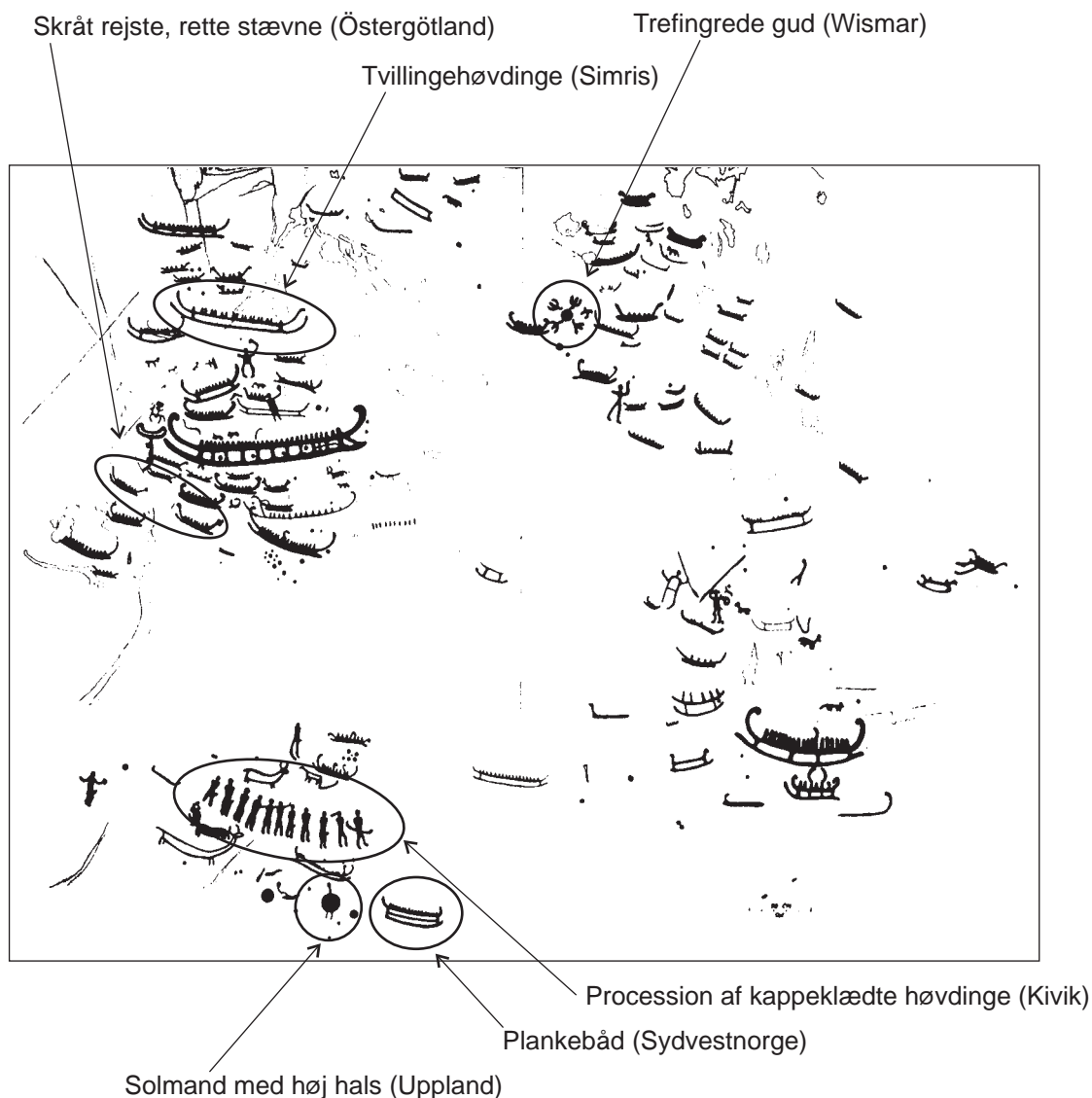
Simris, Skåne

Figur 7. Tvillingskibe fra periode 1/2 på gravheller fra Haga, Jæren og Järrestad ved Simris, samt på helleristning fra Simris (efter Fett og Fett 1945; Althin 1945). Endnu et eksempel på den ikonografiske påvirkning fra Kivik under denne formative periode. Forskellige skalaer.

Figure 7. Twin ships from period 1/2 on slabs from graves at Haga, Norway, and Järrestad, Sweden. The same motive on the rock carving at Simris in Scania. Another example of the iconographic influence from the Kivik grave in this formative period. Various scales.

er indristet på Krapperupstenen (Althin 1945: Abb. 61 og 63). Når dette hjulkors anvendes som krop for spydbæreren, får vi en datering af disse figurer til periode 1 også (Högberg 1988: fig. 58, 54-55). Klintastenen på Öland efterligner ligeledes dele af Kivikmøtterne (Randsborg 1993: fig. 39), og den særlige udformning af mandskabet her, med tydeligt aftegnede krop og rundt hoved, finder vi igen på enkelte skibsristeringer i Bohuslän i Kville (Fredsjö, Nordbladh og Roswal 1981: nr. 63. s. 74) og vidner igen om høvdingenes lange og hyppige rejser. Men mest karakteristisk er processionen af armløse kappeklædte mænd fra Kivikhjellen, som vi genfinder i alle

de centrale helleristningsrområder i Skandinavien, bl.a. Aspeberget i Tanum (Milstreu og Pröhl 1996:70), Leirfall, Stjørdal I Trondheim (Sogness 1999:50) og Ekeberget, Östergötland (Norden 1923:fig. 14). Det viser mere end noget andet, at ritualerne var forstået og optaget lokalt, men tydeligvis bare i de centrale bygder. Samme procession af unge mænd i en karakteristisk positur finder vi også på den store fresko på Thera fra minoisk tid tidligt 17. Årh. F.Kr (Marinatos 1988:60). Udover stridsvognmotivet og processionerne vil jeg fremhæve de parvist afbildede periode 1 skibe, som en efterligning af Kivikgravens motivverden. I flere tilfælde findes motivet på grav-

Figur 8. Et helleristningsfelt med forslag til "fremmede" indslag, Tanum Raä 25 (på billede fra Vitlycke Museum).

Figure 8 A rock carving in Tanum, Bohuslän, Sweden, with suggested "foreign influence".

heller (på Jæren og i Järrestad) i andre tilfælde på normale helleristninger, men her er sammenhængen sværere at dokumentere (Figur 7). Det er atter tvillinggudernes og tvillingehøvdingenes symbolik og deres tilknytning til langfærder der manifesteres.

Centrum for ristningerne og rejserne var nogle udvalgte områder i Skandinavien, som havde specialiseret sig i skibsbyggeri og lange sørejser. Dette var også en

krævende specialitet, som ikke alle kunne deltage i (Kvalø 2000). Herfra forsynede man siden sit omland med nyheder og varer. Datidens maritime høvdingedømmer lå der, hvor vi finder de fleste og mest komplicerede ristninger, først og fremmest skibsristninger – fra Uppland, via Östergötland, til Kivik og Simris, derfra videre til Bohuslän/Östfold, Syd norge, Jæren, Bergen og Trondheim. I Danmark deltog man også i skibsrejserne, men uden at riste

(antagelig malede man i stedet på husvæggene). Derfor er det sværere at lokalisere de maritime høvdingedømmer her. De danske skibsristninger på løse blokke er således antagelig vidnesbyrd om besøg af høvdinge fra Sydskandinavien.

Vi kan således vise hvorledes Kivikhellernes billedverden spredtes ud over Sydskandinavien, og ved at studere de regionale og lokale særpræg i udformningen af skibene af Rørbytype, som Flemming Kaul meget rigtigt har set omfatter langt flere ristninger end tidligere antaget (Kaul 1998), kan vi ydeligere finmaske nettet af rejser op og ned langs de svenske og norske kyster, over Kattegat og Östersøen. En ufattelig aktivitet, og altsammen under periode 1 og periode 2 (formodentlig dens ældre del), den mest ekspansive og kómmunikative epoke under bronzealderen. Det forklarer også hvorfor og hvordan den nordiske bronzealderkultur kunne skabes og opretholdes, gennem stadige rejser og udvekslinger af mennesker, varer og fortællinger gennem 1000 år.

Fortsatte rejser sydpå

I yngre bronzealder fortsatte rejserne sydpå, nu ad andre ruter, og her finder vi også direkte vidnesbyrd om personlige kontakter, bl.a. til Val Camonica i Alperne, hvor man ristede et for Norden helt fremmed motiv, som imidlertid også findes indristet på en randsten fra Storhøj i Midtjylland (Glob 1969: fig. 115 og fig. 169), og intet lignende mellem de to områder. Et vidnesbyrd om, at lange personlige rejser hørte til dagens orden også under yngre bronzealder. Rejsen gik videre til Bohuslän for her findes der også direkte motivparalleller til Val Camonica (Glob 1969: fig. 174, Askum RAÄ nr. 22:1, Arkeologisk rapport 3). Enkelte fund

af nordiske kvindesmykker fra den samme del af Europa underbygger disse forbindelser (Sprockhoff og Höchmann 1979: Taf. 323), som var led i en massiv formidling af nye impulser fra Italien til Norden under period 5 (Kristiansen 1998: ch. 5.3; Bartoloni 1998: fig. 40).

Også på Vestlandet i Norge, i Kyrkje-Eide, finder vi en særegen billedhelle (Mandt 1991: fig. 12.41), som har sin nærmeste parallel på stelaer fra den iberiske halvø fra yngste bronzealder (Gamito 1988: 246, No 29), hvor der iøvrigt findes andre lighedspunkter til sydsandinaviske helleristninger (Celestino-Perez 2002). En gravhelle fra Rishaug i Trøndelag med en stor halskrave (Sognnes 1999: 113) har sine næmreste paralleller i Val Camonica (Briard 1987: 20), og det gælder også visse karakteristiske menneskeristninger (Sognnes 1999: 91; Briard 1987: 154).

Listen over sådanne direkte personlige forbindelser kunne gøres længere, men vi må også regne med at man simpelthen efterlignede motiver fra importerede bronzer, og muligvis græske vaser (Winther 2002), eller udskæringer i træ (Nordbladh 2001). Mændene fra helleristningerne der løfter spydet højt med begge arme, sommetider to personer (Larsson 1996: fig. 18 og fig. 36-38), viser en ritualiseret og formaliseret frembæring, som også anvendtes i Grækenland under arkaisk tid (Gods and Heroes: 182), mens den sene bronzealders stævnaflutning med et rundt hoved med to ører eller mund efterligner tilsvarende hoveder der afslutter grebet på italienske knive fra Villanova kulturen.

Summen af motiver der overføres er så omfattende, at det ikke kan forklares med tilfældige lån. Det er resultatet af systematiske rejser på eliteniveau og den dermed forbundne overførsel af nye ritualer, billeder og myter som karakteriserer hele bronzealderen.

Litteratur

- Althin, C.-A. 1945 *Studien zu den bronzezeitlichen Felszeichnungen von Skåne. I-II*. Glerup, Lund og Munksgård, København.
- Artelius, T. 1996 Långfärd och återkomst – Skeppet i bronsålderns gravar. *Riksanatikvarämbetet Arkeologiska Undersökningar, Skrifter 17*, Kungälv.
- Artelius, T. 1998 Skeppsformade gravar i södra Sverige – Om projektion av religiösa och sociala meningsinnehåll i begravningstraditioner. I T. Løken (red.): *Bronsålder i Norden – Regioner og interaksjon. Foredrag ved det 7. Nordiske bronsåldersymposium i Rogaland 31.august-3 september 1995*. Arkeologisk Museum Stavanger.
- Bartoloni, G. 1998 Ancora sulle urne a capanna rinvenute in Italia: nuovi dati e vecchi problemi. I Schauer, P. (red.): *Archäologische Untersuchungen zu den Beziehungen zwischen Altitalien und der Zone Nordwärts der Alpen während der frühen Eisenzeit Alteuropas*. Universität Regensburg. Rudolf Habelt, Bonn.
- Bengtsson, L. Högberg, T. & Olsson, C. 2000 *Arkeologisk rapport 5, Vitlycke museum. Världsarvs-områdets centrala del och Grebbestad*. Vitlycke Museum.
- Briard, J. 1987 *Mythes et symboles de l'Europe préceltique. Les religions de l'âge du bronze (2500-800 AV.J.C.)*. Edition Errance.
- Celestino, S. Perez 2001 *Estelas de guerrero y estelas didademas. La precolonización y formación del mundo Tartésico*. Bellatera arqueologia., Barcelona.
- Coles, J. 2000 *Patterns in a Rocky Land. Rock Carvings in South-West Uppland, Sweden. Volume 1-2*. AUN 27, Uppsala.
- Engedal, Ø. 2002 *The Nordic Scimitar. External relations and the creation of elite ideology*. BAR International Series 1050. Oxford.
- Fett, E. & Fett, P. 1941 *Sydvestnorske helleristninger. Rogaland og Lista*. Stavanger Museum, Dreyers Grafiske Anstalt.
- Fredsjö, Å with Nordbladh, J. & Rosvall, J. 1981 *Hällristningar Kville härad i Bohuslän, Kville socken. Del 1 och 2*. Studier i nordisk arkeologi 14/15. Fornminnesforeningen i Göteborg i samarbete med Göteborgs arkeologiska museum och Institutionen för Arkäologi., Göteborgs Universitet.
- Gamita, T. J. 1988 *Social Complexity in Southwest Iberia 800-300 B.C. The Case of Tartessos*. BAR International Series 439. Oxford.
- Garcia, M. Quintela 1999 *Mitología y Mitos de la Hispania Preromana III*. Madrid, Akal.
- Glob, P.V. 1969 *Helleristninger i Danmark*. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter, Bind VII. Århus.
- Gods and Heroes of the Bronze Age 1998 *Europe at the Time of Ulysses*. 25th Council of Europe Art Exhibition.
- Goldhahn, J. 1999 *Sagaholm-hällristningar och gravritual*. Studia Archaeologica Universitatis Umensis 11. Umeå.
- Hauptman Wahlgren, K. 2000 The Lonesome Sailing Ship. Reflections on the Rock-Carvings of Sweden and Their Interpreters. *Current Swedish Archaeology* Vol. 8.
- Helms, M. 1988 *Ulysses Sail. An Ethnographic Odyssey of Power, Knowledge, and Geographical Distance*. Princeton University Press.
- Helms, M. 1993 *Craft and the Kingly Ideal: Art, Trade, and Power*. Austin: University of Texas Press.
- Helms, M. 1998 *Access to Origins. Affines, Ancestors and Aristocrats*. University of Texas Press, Austin.
- Högberg, T. 1988 *Hällbilder på Aspberget*. Strömstads Tidning Tryckeri AB.
- Jockenhövel 1991 Räumliche Mobilität von Personen in der mittleren Bronzezeit des westlichen Mitteleuropa. *Germania* 69
- Kaul, F. 1998 Ships on Bronzes. A Study in Bronze Age Religion and Iconography. *PNM Studies in Archaeology & History* Vol 3, 1. Copenhagen.
- Kristiansen, K. 1998 *Europe before History*. Cambridge University Press.

- Kristiansen, K. 1998 Mellem centrum og periferi. Bohuslän I bronzealderen. I *Bronser. Bronsåldersfynd I Göteborg och Bohus län*. Bohuslän Museum.
- Kristiansen, K. 1999 Symbolic structures and social institutions. The twin rulers in Bronze Age Europe. I Gustavsson, A. & Karlsson, H. (red.): *Glyfer och arkeologiska rum – en vänbok til Jarl Nordbladh*. Gotarc Series A, vol. 3. Göteborg.
- Kristiansen, K. manuskript. *Kivik og den nordiske bronzealders begyndelse*.
- Kristiansen, K. og Larsson, T. bogmanus *The long journey. Symbolic transmission and social transformation in Bronze Age Europe*
- Kvalø, F. 2000 *Oversjøiske reiser fra Sørvest-Norge til Nordvest-Jylland i eldre bronsealder. En drøftning om maritim realisering og rituell mobilisering*. Hovedfagsoppgave i arkeologi ved Universitetet i Oslo.
- Larsson, T. B. 1997 *Materiell kultur och religiösa symboler*. Arkeologiska studier vid Umeå Universitet 4.
- Larsson, T.B. 1999 The Transmission of an elite ideology-Europe and the Near East in the second millennium BC. I Goldhahn, J. (red.): *Rock Art as Social Representation*. BAR International Series 797. Oxford..
- Lindblom, M. 2000 Krukor som märks. *Hellenika* Nr. 91.
- Malmer, M. 1981 *A Chorological Study in North European Rock Art*. Antikvariska Serien 32, Stockholm.
- Mandt, G. 1991 *Vestnorske ristninger i tid og rom. Kronologiske, korologiske og kontekstuelle studier. Bind 1 og 2*. Bergen, Manuskript.
- Marinatos, N. 1988 *Kunst und Religion im alten Thera. Zur Rekonstruktion einer bronzezeitlichen Gesellschaft*. Athen.
- Milstreu, G. & Pröhl, H. 1996 *Dokumentation och registrering av hållristningar i Tanum. No 1 Aspeberget. Tanums Hållristningsmuseum* Underslös. Scandinavian Society for Prehistoric Rock Art.
- Nordbladh, J. 2001 Italienska träskulpturer som hållristningsfigurer. *Adoranten, Årsskrift* 2001.
- Neugebauer, J.-W. 1988. *Die Bronzezeit im osten Österreichs*. Wien.
- Norden, A. 1923 *Felsbilder der Provinz Ostgotland in Auswahl. Werke der Urgermanen.*, Folkwang-Verlag Hagen und Darmstadt.
- Penner, S. 1998 Schliemanns Schachtgräber rund under der europäische Nordosten. Studien zur Herkunft der Mykenischen Streitwagenausstattung. *Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde*, Band 60. Dr. Rudolf Habelt Verlag, Bonn.
- Randsborg, K. 1993 Kivik. Archaeology & Iconography. *Acta Archaeologica*, vol. 64,1. København, Munksgård.
- Rittershofer, K.-F. 1983 *Das Hortfund von Bühl und seine Beziehungen. Ber. Der Römisch-Germanischen Kommission* 64. Mainz
- Selinge, K.G. 1989 Östergötland. I Jansson, S.; Lundberg, E.B. & Bertilsson, U. (red.): *Hållristningar och Hållmålingar i Sverige*. Forum.
- Sogness, K. 1999 *Det levende Berget*. Tapir forlag, Trondheim.
- Sogness, K. 1998 *Prehistoric Imagery and Landscapes. Rock Art in Stjørdal, Trøndelag, Norway*. Manuscript.
- Sprockhoff, E. & Höchmann, O. 1979 *Die gegossene Bronzebecken der jüngeren nordischen Bronzezeit*. Römisch-Germanisches Zentralmuseum, Mainz.
- Thedéén, S. 2002 På resa genom livet och landskapet – tankar kring bronsålderns skeppssymbolik. I Goldhahn, J. (red.): *Bilder av bronsålder – et seminarium om förhistorisk kommunikation*. Acta Archaeologica Lundensia, Series in 8; No. 37. Almqvist & Wiksell International, Stockholm.
- Vogt, D. 2000 *Helleristninger i Onsøy, Fredriksstad kommune, Østfold*. Varia 50. Oldsaksamlingen, Oslo.
- Winter, L. 2002 Relationen mellan Medelhavsområdet och Sydsjaskandiavien bildvårdar. I Goldhahn, J. (red.): *Bilder av bronsålder*. Acta Archaeologica Lundensia, Series in 8, No. 37. Almqvist & Wiksell International, Stockholm.
- Østmo, E. 1990 *Hållristninger av sørsjaskandinaviske former på det indre Østlandet. Fylkene Buskerud, Akershus, Oslo, Oppland og Hedmark*. Universitetets Oldsaksamling Skrifter, Ny Rekke Nr. 12. Oslo.